

ISSN 1392-0456 (Print)
ISSN 2029-7181 (Online)
<https://doi.org/10.15823/istorija.2025.139>

Istorija / History

2025, t. 139, Nr. 3, p. 119–124 / Vol. 139, No. 3, pp. 119–124, 2025

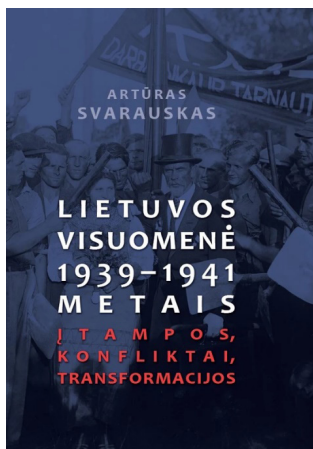
VYTAUTO
DIDŽIOJO
UNIVERSITETAS
M C M X X I I

Lietuvos visuomenės būklė ir jos transformacijos 1939–1941 m.

Dr. Mindaugas Nefas

Vytauto Didžiojo universitetas, K. Donelaičio g. 52, Kaunas, Lietuva
El. p. mindaugas.nefas@vdu.lt

Artūras Svarauskas. *Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampos, konfliktai, transformacijos*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2025, 596 p.

1 il. Leidinio viršelis

2025 metų vasaros pabaigoje – rudens pradžioje istorijos tyrinėtojus ir ja besidominčius pasiekė nauja mokslinė monografija, kurioje analizuojama Lietuvos visuomenės padėtis 1939–1941 m. Jos autorius – žinomas XX a. Lietuvos istorijos tyrinėtojas,

Copyright © 2025. Mindaugas Nefas. Published by Vytautas Magnus University, Lithuania. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

besidarbuojantis Lietuvos istorijos institute, dr. Artūras Svarauskas. Solidžios apimties (beveik 600 puslapių) leidinyje nugulė daugiau nei dešimtmetį trukę tyrinėjimai, lankantis ne tik įvairiuose Lietuvos, bet ir JAV (Huverio instituto archyvas), Rusijos (Rusijos valstybės socialinės-politinės istorijos archyvas) archyvuose bei rankraštynuose. Chronologiškai autoriaus užmojis nėra didelis, analizuojami 1939–1941 m. Tačiau taip gali pasirodyti tik iš pirmo žvilgsnio. Per šį laikotarpį Lietuvos valstybė ir visuomenė patyrė didžiulių politinių ir visuomeninių transformacijų. Būtent šie istorijos dėmenys tapo esminiais aptariamoje monografijoje.

Nors kasmet pasirodo nemažai istorinės tematikos knygų, ne visos sulaukia didesnio visuomenės ir net istorikų profesionalų susidomėjimo. Regis, su šioje recenzijoje analizuojama knyga taip nenutiko. Nors pirmasis knygos tiražas buvo vos 200 egzempliorių, spaudoje pasirodė ne vienas interviu su autoriumi, buvo publikuota ir knygos ištraukų¹, jau įvyko ne vienas ir ne du šios knygos pristatymai.

Kokios priežastys galėjo lemti tokią situaciją? Žinoma, svarbu yra ir kryptingai vykdyta komunikacija, tačiau esmine priežastimi laikau knygoje analizuojamus klausimus: Antano Smetonos valdymo ir Vasario 16-osios Lietuvos pabaiga, 1940 m. Lietuvą ištikusi okupacija ir iki 1941 m. birželio trukusi Lietuvos ir jos visuomenės sovietizacija – tai vienos iš populiariausių ir tuo pačiu metu bene labiausiai polarizuojančių XX a. Lietuvos istorijos temų². Juk reikia pripažinti, kad niekada nerasime vieno sutarimo vertindami Smetonos valdymą arba ieškodami priežasčių, kodėl 1940 m. buvome okupuoti. Kita vertus, okupacijos vertinimas siejamas ir su žymių XX a. pirmosios pusės Lietuvos politikos, visuomenės ir kultūros veikėjų politinės veiklos vertinimu. Būtina pabrėžti, kad knygoje nedėliojami visi taškai ant „i“ pateikiant galutinius vertinimus, tačiau skaitytojams sudaroma galimybė reflektuoti knygoje išdėstytus faktus ir pozicijas savo vertinimais.

2025 m. rudenį vykusioje „LRT klasikos“ radijo laidoje „Laikas kultūrai“ Artūras Svarauskas, pristatydamas savo monografiją „Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampos, konfliktai, transformacijos“ išsamiai paaiškino šio leidinio parengimo aplinkybes³. Istorikui nedavė ramybės klausimai, kodėl 1940 m. birželį sovietams taip

¹ Knygos ištraukos buvo publikuotos www.lrt.lt portale: Kai Lietuva virė nuo politinių įtampų – konfliktai, „sukilimai“ ir pirmasis sovietmetis. *lrt.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2699151/kai-lietuva-vire-nuo-politiniu-itampu-konfliktai-sukilimai-ir-pirmasis-sovietmetis>; Pabėgėliai, liaudies priešai ar politiniai emigrantai? 1940–ųjų Lietuvos drama. *lrt.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2705984/pabegeliai-liaudies-priesai-ar-politiniai-emigrantai-1940-uju-lietuvas-drama>

² Didelio susidomėjimo sulaukė 1940 m. Lietuvoje klausimo refleksija 2022 m. pasirodžiusioje Norberto Černiausko knygoje: ČERNIAUSKAS, Norbertas. 1940. *Paskutinė Lietuvos vasara*. Vilnius: Aukso žuvys, 2022.

³ Artūras Svarauskas: norėjau suprasti, kodėl sovietų okupacija buvo tokia lengva, paprasta. *lrt.lt*. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000542044/arturas-svarauskas-norejau-suprasti-kodel-sovietu-okupacija-buvo-tokia-lengva-paprasta?srsId=AfmBOoo6PJcipMLuFDdyqO-yIxVPA0tBfOO-GBrK0Xl39n1hZ0QO34w1>

lengvai pavyko okupuoti Lietuvą: be šuvių ir diplomatinių procesų. Šis atsakymas paaiškina pasirinktas chronologines ribas. Jos kiek neįprastos, nes tradiciškai 1940 m. birželio 15 diena dalina XX a. Lietuvos istoriją į dvi dalis: iki okupacijos ir po jos. Tai suformuodavo mintį, kad šiuos du laikotarpius ir verta tyrinėti atskirai, laiko pradžios arba pabaigos ašis perstumiant į vieną arba kitą pusę tik minimaliai, kiek reikia analizuojamai temai atskleisti. A. Svarausko pasirinkimas yra kiek netradicinis, savo tyrimo pradžią jis nukelia į 1939 m. pavasarį ir ypač rudenį, teigdamas, kad tuo metu pirmą kartą nuo 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo „susidarė realios sąlygos keistis politinei santvarkai – atsirado galimybė per Patriotinio fronto sąjūdį konsoliduotis politinėms-ideologinėms stovykloms (daliai tautinių komunistų, krikščionių demokratų, liaudininkų, socialdemokratų, daliai tautininkų ir net voldemarininkų)“⁴. Viena vertus, pateikiamas istoriko atsakymas galėtų kiek stebinti, juk ar galime teigti, kad vienas iš esminių XX a. Lietuvos istorijos įvykių – pirmoji sovietinė okupacija – buvo tokia jau paprasta. Tačiau, kita vertus, toks teiginys verčia suklusti ir minėtą įvykį analizuoti kiek neutraliau. Juk iš tiesų nebuvo iššauta ne tik šūvio, bet ir nevyko tylesnių ar garsesnių mūsų politikų, visuomenės veikėjų ar diplomatų protestų tiek Lietuvoje, tiek užsienyje. Juk ir visuomenė neišėjo į gatves išreikšti protesto dėl akivaizdžių politinių pokyčių. Būtina suvokti, kad sovietai Lietuvą okupavo ne brutalia karine jėga, bet paveikdama mūsų politinių klausimų sprendėjų politinę valią priešintis. Šliaužianti sovietų okupacija lėmė tai, kad nemaža dalis Lietuvos visuomenės nesugebėjo įvertinti prieš jų akis vykstančių politinių pokyčių, sukėlusių Lietuvos valstybės išnykimą. Juk masinis sovietinis teroras, leidęs daliai visuomenės racionaliau įvertinti vykstančius politinius pokyčius, prasidėjo vėliau.

Taigi 1939–1941 m. Lietuvos visuomenės tyrimas bei siekis atsakyti į klausimą: „Kodėl mus okupavo būtent taip?“ neatsitiktinai prasideda nuo Nepriklausomoje Lietuvoje vykusių arba planuotų politinių sukilimų, pučų ir perversmų apžvalgos. Remdamasis VSD direktoriaus A. Povilaičio raštu apie tokio pobūdžio įvykius (iš viso vyko arba buvo planuota 17, pavyko tik vienas perversmas 1926 m. gruodžio 17 d.) 1919–1939 m. A. Svarauskas daro akivaizdžią išvadą – didžioji politinių sukilimų dalis buvo nukreipta prieš Smetonos politinę valdžią. Tad 1940 m. SSRS ultimatumo akivaizdoje galime matyti, kad dalis politikų (ypač opozicionierių) situaciją regėjo ne kaip „šliaužiančią okupaciją“ ir Nepriklausomos Lietuvos pabaigą, o kaip galimybę atsikratyti Smetonos valdžios. Autoriaus teigimu, 1940 m. birželį dalis opozicijos lyderių mėgino siekti prosovietinio protektorato „Mongolijos statuso“⁵. Šie teiginiai yra dalis A. Svarausko mėginimo apčiuopti priežastis, kodėl 1940 m. birželį sovietinis ultimatumas buvo priimtas lengviau, nei būtų galima manyti skaitant mūsų valstybės politikų ir kitų žymių veikėjų pareiškimus arba viešas kalbas 1939–1940 metais.

⁴ SVARAUSKAS, Artūras. *Lietuvos visuomenė 1939–1941 metais. Įtampos, konfliktai, transformacijos*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2025, p. 14.

⁵ Ten pat, p. 555.

Į sovietizacijos procesą buvo įtraukta daug vasario 16-osios Lietuvą kūrusių politikų, valdininkų, žurnalistų, kultūros veikėjų ir kitų grupių.

Be politinių sukilimų, vykusių dar iki 1940 m. Nepriklausomoje Lietuvoje, dėmesio sulaukia ir 1939 m. rudenį įkurdintos SSRS Raudonosios armijos įgulos: jų atvykimas, įsikūrimas, santykiai su vietos gyventojais bei santykių pokyčiai po įvykusios okupacijos. Nors esminė knygos ašis yra Lietuvos visuomenė bei jos transformacijos, autorius nevengia plačiau nušviesti ir politinių pokyčių realijų. Pavyzdžiui, tikrai daug dėmesio skiriama A. Smetonos pasitraukimo iš Lietuvos analizei, nors šioje dalyje jokios iš esmės naujos, iki šiol istoriografijoje nebuvusios informacijos ir nepateikia. Matyt, taip siekta simboliškai užbaigti nuo 1926 m. pabaigos trukusio valdymo pabaigą ir parodyti, kad, nepaisant puoselėto „tautos vado“ įvaizdžio, prezidento pasitraukimas iš šalies nesukėlė jokių viešų liūdesio akcijų.

Nemažai dėmesio skiriama ir politinių pokyčių analizei, siekiant sudaryti regimybę, kad Lietuva nebuvo okupuota, tik šalyje vyko ilgai laukti politiniai ir visuomeniniai pokyčiai, kurių svarbiausias – A. Smetonos ir tautininkų valdymo pabaiga. Skiriama daug dėmesio Liaudies vyriausybės ir Seimo veiksmų, ir atskirų šių institucijų narių politinės veiklos analizei. Skaitant šią dalį, nenoromis į galvą lenda mintis, kad sovietams pasisėkė, jog daug Lietuvos politikų buvo apakinti nemeilės Smetonai ir noro turėti valdžią savo rankose bei labai naiviai vertino SSRS veiksmus ir manė, kad realu turėti Nepriklausomą Lietuvą, tik jau pervartytais socialiniais pagrindais. Nežinau, ar monografijos autorius norėjo suformuoti tokią mintį, bet bent jau man ji iškilo. Ypač tai atsiskleidžia aptariant vadinamųjų nepriklausomybininkų ir Tautinės grupės veiklą⁶. Autoriaus vertinimu, „apie pusę būsimąjo Liaudies seimo narių tikėjo, kad Lietuva taps prosovietine respublika ir išliks neinkorporuota į SSRS“⁷. Tokia išvada būtų, kad didelės dalies naujųjų seimūnų kolaboravimas su sovietais tebuvo šventas naivumas arba besąlyginis tikėjimas Lietuvos Nepriklausomybe. Tačiau istorikas tokiam teiginiui pagrįsti jokių argumentų ar šaltinių nepateikia. Monografijoje panašiai vertinama ir Liaudies vyriausybės narių pozicija, bent jau iki V. Krėvės susitikimo su Molotovu (1940 m. liepos pradžioje), t. y. didžioji jų dalis nemanė, kad Lietuvai jau galas⁸. Tačiau „įrodymais“ tampa tik oficialūs sovietų kontroliuotų institucijų dokumentai arba M. Riomerio vertinimas⁹. Žinoma, tokie netolygumai – tik epizodiniai ir negadina bendro knygos vertinimo.

Kaip jau minėta, knyga yra didelės apimties, tad ir aptariamų klausimų spektras tikrai gausus. Išskirsiu dar kelis, kurie man pasirodė įdomiausi. Nemažai dėmesio skiriama Lietuvos žydų klausimams. Analizuojami santykiai tarp lietuvių ir žydų rinkimų į Liaudies seimą metu, vėliau tautinis faktorius iškyla vertinant kadru

⁶ Ten pat, p. 244–245.

⁷ Ten pat, p. 227.

⁸ Ten pat, p. 228.

⁹ Ten pat, p. 229.

tinkamumą užimti vienas arba kitas pareigas sovietų okupuotoje Lietuvoje. Faktų dėlionėje formuojasi akivaizdi išvada, kad antisemitizmo lygis Lietuvoje išaugo arba, jei ir neišaugo, jo viešų apraiškų radosi gerokai daugiau (raginimas nebalsuoti už žydų tautybės asmenis, pasipiktinimas dėl žydų ūkinės ir prekybinės veiklos ir pan.).

Dar vienas įdomus klausimas, kuris rado vietos tyrime, – Lietuvos gyventojų pasitraukimas iš okupuotos Lietuvos 1940–1941 m.¹⁰ Analizuodamas Lietuvos sovietizaciją A. Svarauskas atkreipė dėmesį, kad, nepaisant prasidėjusių valdžios įstaigų valymų, savo pozicijose liko nemažai „Smetonos laikų“ valdininkų arba kitų tarnautojų. Tai asmenys, kurie, žiūrint iš pirmo žvilgsnio, neturėjo pritapti „naujoje valstybėje“: tautininkai, šauliai, ateitininkai. Viena vertus, visuomenė viešai reiškė nepasitenkinimą buvusiais tautininkais, likusiais valdžioje¹¹, kita vertus, ir patys buvę Smetonos šalininkai Nepriklausomoje Lietuvoje tokiais buvo tik vedami politinės konjunktūros, o ne politinio ir ideologinio grynumo. Būtina pridėti, kad dalis tautininkų net taikė taktiką išlikti valdžioje arba prie jos, „dėti visas pastangas komunistų partijai ir profesinėms sąjungoms sulietuvinti“¹². Iš esmės reikia sutikti su A. Svarausku, kad „naujai santvarkai „svetimos“ visuomenės grupės turėjo ne vieną pasirinkimą – „pereiti“, „prisitaikyti“, likti ar pasitraukti iš Lietuvos arba miesto“¹³. Tik ši teiginį galima būti papildyti dar viena galima opcija – galėjo protestuoti ir kovoti. Nors, atsižvelgiant į vykusius politinius ir visuomeninius pokyčius, greitą Nepriklausomos Lietuvos tapimą SSRS dalimi, ši opcija buvo tik teoriška, jai nebuvo jokių realių šansų. Šansų atsirado tik Vokietijai 1941 m. birželį užpuolus savo buvusią sąjungininę SSRS. Būtina paminėti, kad iš tiesų sovietai vykdė represijas prieš įvairių tautinių organizacijų lyderius ir narius, bet jos nebuvo visuotinės. Kaip pavyzdį galima paminėti (jis neminimas monografijoje) LŠS įkūrėjo ir ideologo Vlado Putvinskio šeimą, kuri pirmosios sovietų okupacijos metais patyrė represijas (pats Vladas jau buvo miręs 1929 m., bet į Sibirą išvežta jo žmona Emilija, sūnus Vytautas su šeima). Tačiau kitas aktyvus LŠS kūrėjas ir vienas lyderių Antanas Žmuidzinavičius išvengė baisiausių represijų. Kodėl taip nutiko, jau ne šios monografijos turinio reikalas, o galimų ateities tyrimų dalis. Grįžkime prie asmenų, kurie išsilaikė valdžioje okupavus šalį sovietams. Knygos autoriaus teigimu, sovietai neturėjo jokių galimybių pakeisti visus tarnautojus ir valdininkus, nes paprasčiausiai nebuvo kuo, todėl ir toliau liko dirbti 25–30 tūkst. įvairaus rango respublikinio ir savivaldos lygmens „smetoninių“ pareigūnų¹⁴.

Verta atkreipti dėmesį į leidinyje panaudotas iliustracijas (dauguma jų saugoma Lietuvos centriniame valstybės archyve), kurių didžioji dalis nebuvo iki šiol naudota populiariausiuose leidiniuose arba naudotos tik minimaliai. Be to, pasirinktos iliustracijos labai taikliai papildė analizuojamus klausimus. Pavyzdžiui, dalies visuomenės

¹⁰ Ten pat, p. 170–205.

¹¹ Ten pat, p. 326.

¹² Ten pat, p. 324–325.

¹³ Ten pat, p. 317.

¹⁴ Ten pat, p. 342.

nuomonę apie A. Smetoną taikliai iliustruoja knygos viršelyje panaudota nuotrauka. Joje matyti, kaip 1940 m. vasarą sovietiniame mitinge dalyvavę darbininkai laiko sovietinius propagandinius šūkius, o vienas iš dalyvių parodijuoja tuo metu jau į užsienį pasitraukusį Lietuvos prezidentą Antaną Smetoną (fotografas A. Pajaujis, saugoma Vytauto Didžiojo karo muziejuje).

Taigi, kodėl sovietams pavyko taip greitai okupuoti Lietuvą ir paversti ją savo dalimi? Nemanau, kad A. Svarauskui pavyko suformuluoti vienareikšmišką atsakymą, bet, matyt, to ir nebuvo siekta. Verta sutikti su knygos autoriumi, kad 1940 m. birželį vienu metu Lietuvoje vyko net keli tarpusavyje susipynę procesai: smerktas „Smetonos režimas“ ir stebėta sovietų kariuomenės invazija¹⁵. Akivaizdu, jog šioje situacijoje sovietams buvo itin paranku, kad dalis politikų, daugiau nei dešimtmetį neturėję politinės valdžios arba turėję ją labai ribotą, vykstant pokyčiams manė galėsiantys pasinaudoti situacija ir ateiti į valdžią. Tačiau naivumą greitai pakeitė realybės suvokimas (apie 1940 m. liepą) supratus, kad Nepriklausomybės nebėra, visam politiniam procesui vadovauja Maskva, o šalies politikai tėra politinės marionetės. Skausmingas praregėjimas ištiko ir platesnę Lietuvos visuomenės dalį, kuri nesipriešino 1940 m. birželį vykusiems pokyčiams, dalis netgi sutiko juos palankiai. Tačiau Lietuvai tapus sovietine respublika ir pradėjus blogėti pragyvenimo lygiui, nusivylimas valdžia peraugo į priešišumą sovietams. Monografijos autoriaus teigimu, „1940 m. rudenį kilo visuotinis nepasitenkinimas vykstančiais pokyčiais. Pagrindiniu visuotinio variklio tapo žemdirbiai ir darbininkai“¹⁶.

Kokią išvadą susidariau skaitydamas aptartą knygą ir ieškodamas atsakymo į tą patį klausimą, kuris nedavė ramybės ir A. Svarauskui? Taip, sovietai neabejotinai mus okupavo, bet ir dalis mūsų visuomenės sėkmingai okupavosi, absurdiškai manydama, kad SSRS yra ėriukas ir kartu bus galima keliauti į šviesesnį rytą. Skausminga realybė suvokta tik vėliau, bet ir tai nebepakeitė dalies asmenų pasirinkto kelio. Okupacijos metu kiekvienas turi pasirinkimą: kolaboruoti, prisitaikyti, pasitraukti arba kovoti.

Reikia pasidžiaugti tokiais tyrimais, kurie ne tik praplečia mūsų istoriografijos lauką, bet ir vėl analizuoja klausimus, į kuriuos, atrodo, jau seniai atsakyta ir nieko naujo neberasi.

¹⁵ Ten pat, p. 556.

¹⁶ Ten pat, p. 559.